

УДК: [811.16:811.112.2]373.45

Зубов М. І.

ПОТОЧНИЙ РІК vs. ПОТОЧНИЙ РАХУНОК: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ МОВНОГО ОБРАЗУ

Стаття розглядає в типологічному ключі деякі мовні вирази, що характеризують рух календарного року у плані теперішнього, минулого і майбутнього. На матеріалі деяких слов'янських, германських, романських мов та угорської мови показано, що семантичні образи становлять собою в цьому випадку універсалії. Разом із тим висовується припущення, що поява слов'янських виразів типу укр. «поточний рік», рос. «текущий год» могла бути стимульованою впливом німецької мови.

Ключові слова: *типологічна семантика, мовні універсалії, етнолінгвістика, германські мови, романські мови, слов'янські мови, угорська мова, поточний рік, поточний рахунок.*

Зубов Н. И. Текущий год vs. текущий счёт: европейский контекст языкового образа. *Статья рассматривает в типологическом ключе некоторые языковые выражения, характеризующие движение календарного года в плане настоящего, прошлого, будущего. На материале некоторых славянских, германских, романских языков и венгерского языка показано, что семантические образы в этом случае представляют универсалии. Вместе с тем выдвигается предположение, что появление выражений типа укр. «поточний рік», русск. «текущий год» могло быть стимулированным влиянием немецкого языка.*

Ключевые слова: *типологическая семантика, языковые универсалии, этнолингвистика, германские языки, романские языки, славянские языки, венгерский язык, текущий год, текущий счёт.*

Zubov N. I. Current Year vs. Current Account: the European Context of the Language Image. *The article depicts some of the key expressions, which characterise the motion of the calendar year in terms of past, present, and future from the typological stand point. It uses data from some Slavic, Germanic, Romance and Hungarian language sources, and shows that the semantic images in this case serve as universals. However, the speculation is that the appearance of expressions like "potočnij rik" (Ukrainian), and "tekušij god" (Russian), could be stimulated by the influence of the German language.*

Keywords: *typology semantics, language universals, ethnolinguistics, Germanic languages,*

Хоча питанням про уявлення про час присвячена досить пильна наукова увага в етнолінгвістиці (С. М. Толстая, Т. І. Вендіна, К. С. Яковлева та ін.), ці питання відносяться до невичерпної теми, оскільки час – це одна з фундаментальних категорій людського буття. Об'єктом пропонованого розгляду є поняття того часу, який в англійській мові визначається як *lived time* – час життя, час у плану існування, час, що проживається і переживається (К. С. Яковлева вслід за О. Дюкро і Т. Тодоровим [4, 85]). Власне предметом розгляду обирається образ *плинності* часу як європейська етнолінгвістична універсалія (мови англійська, німецька, французька, угорська, російська, сербська, українська – ширший матеріал залучається меншою мірою).

Головною особливістю категорії часу у значенні *lived time* є те, що час не дається нам у його прямому фізичному прояві. Цим він відрізняється

від іншої фундаментальної категорії буття – простору, який у повсякденній картині світу постає ареною видимих речей та пов'язаних з ними проявів: зорових, звукових, запахових, дотикових, смакових¹. Ця арена уявляється як щось постійне, незмінне. Змінність притаманна явищам: *Рід проходить, і рід приходить, а земля перебуває повіки* сказано у Книзі Екклесіаста. Ця змінність у поєднанні з постійністю доступного середовища утворюють головну категорію людського буття – мир, світ, землю.

Відповідно час сприймається як певний проміжок між одним станом явища і наступним зміненям його станом. Природа підказує уявлення про циклічність часу. Повторюваність явищ породжує потребу в індикаторах часу (гномон, клепсидра, пісковий годинник, циферблат, календар і под.). Зміна індикації сприймається як рух часу. Відрізки індикації в тому чи іншому вигляді дають назви втіленого часу: рос. *время* 'те, що обертається: повертається до початкової точки' (Ф. Міклошич, О. О. Потєбня), *година* (первинне значення 'зручний, вигідний час', пор. однокореневі *догодити*, рос. *удодить кому-л.*), *доба, неділя, місяць, рік* тощо. По суті подібні назви часових відтинків є контейнерами для подій неминучих, передбачуваних, очікуваних, неочікуваних і под.

Уявлення про циклічність часу супроводжується уявлення про його лінійний характер, телеологію. Ще Аристотель, як відомо, стверджував, що подібно до того, як діяльність людини має мету, так і предмети природи розвиваються завдяки «устремлінню» до потенційної мети, до абсолюту, ентелехії як завершенню розвитку. Ці уявлення представлені в історизмі, в есхатологічних вченнях.

І в циклічному, і в телеологічному уявленнях про час цей час *рухається*. Однією з констант цього руху є плавність, континуальність. Вже самі метафори *час іде, тече, біжить, летить, тягнеться* тощо, де компонентний аналіз виявляє семи 'рівномірно' і 'плавно', експлікують уявлення про час як про континуум. При тому, як зазначають Т. В. Булигіна і О. Д. Шмельов, в «архаїчному» уявленні світ уявляється стабільним, нерухомим, а час – рухомим, тоді як більш осучаснені уявлення характеризують рух світу в нерухомому часі [3, 237-238]. Здається, з цим можна полемізувати. Річ не стільки у співвідношенні архаїки та сучасності скільки в акцентах: в одному відношенні *рухається час*, в іншому відношенні *рухається світ*. Справді, *епоха, часи, періоди, доба, пора* і под. *не рухаються*, коли ми оперуємо цими поняттями стосовно минулого: там усі події зафіксовані, застигли та упорядковані у відповідному часовому «контейнері». Однак цілком природно звучить *прийдешні часи, наступить пора* – подій ще немає, тому *рухається сам «контейнер»*, поки що порожній у плані реальності.

Можливо, саме на це не звертає достатньої уваги К. С. Яковлева, коли стверджує наступне: «'Статичність' *времен и поры* (отсутствие в их семантике основной характеристики времени – непрерывного течения) подтверждает предположение о том, что эти показатели несут на себе отпечаток архетипических, космологических представлений о времени как о не-

¹ У таких випадках, як фольклор, міф, релігія, цей простір та його атрибутика мають особливий характер, що виходить за межі нашого розгляду.

кoем “пространстве бытия”. О *временах* можно сказать, что они описывают “пространство времени” – достаточно длительные временные интервалы, которые могут быть **фоном, вместилищем** событий – “инвентарных единиц” – но не **формой** их существования. *Времена* – это вместилища цивилизаций, материализовавшихся в тех или иных исторических судьбах...» [4, 159]. Насправді ж ця характеристика є характеристикою лише минулого.

Стосовно матриці мовних представлень часу зауважимо, що їх систематизація може базуватися на різних засадах. Наприклад, з погляду суспільного значення характер часу може визначатися як *час буремний, суворий, жорстокий, кривавий, час застою, деградації* (те ж саме стосовно *роки, епоха, доба, часи*). Здається, менш різноманітні тут визначення з позитивною оцінкою або оцінкою норми (етнолінгвістика та аксіологія показують, що так звичайно і спостерігається у подібних шкалах): *золотий вік, спокійні, благодатні часи, епоха процвітання*. У плані суб’єктивного переживання часу він може *повзти, тягнутися* (*повільно, нестерпно*), *летіти* (*стрілко, неупинно, невмолимо*), *зупинитися* тощо. По суті справи в таких випадках виявляється метонімічна компресія, коли характеристика події або суб’єктивного переживання переноситься на характеристику періоду².

Полишаючи осторонь інші можливі параметри такої матриці, звернемося до розгляду одного типологічного місця в характеристиці календарної одиниці *рік* (можуть бути й інші часові одиниці) у цілому колі мов Європи в аспекті трьох планів – теперішнє, майбутнє, минуле. Зауважимо попередньо, що сама семантична модель протиставлення цих трьох планів є досить варіативною для кожної із мов, але зі спільною базою: *рік цей, той*³ (*минулий, останній*), *наступний* (*майбутній*). У даному разі мається на увазі спільна семантична модель, пов’язана з образом *плинності, течії* для плану минулого і теперішнього та *ход, проходження* для плану майбутнього. Образ *плинності* виявляється в усіх залучених мовах для плану нинішнього: англ. *the current year*, нім. *das laufende Jahr*, фр. *l’année en cours, année courante*, ісп. *año corriente*, італ. *l’anno corrente*; укр. *поточний рік*, рос. *текущий год*, серб. *текућа година*, хорв. *tekuća godina*, польск. *rok bieżący*; угорськ. *a folyó év*.

Підкреслимо, що принципової семантичної різниці між формулюваннями *das laufende Jahr, rok bieżący* (а ще укр. регіон. *біжучий рік*) та *поточний*

² У зв’язку з цим доречно було б звернути увагу на термін ономастики хрононім ‘власна назва відтинку часу’ [2, 162]. Насправді це назва не часу, а тієї події, яка відбулася і стала маркером у часі. Власне, про це ж зауважує там же само у примітці сама автор словника. Коли б не переваженість ономастичної термінології деталізаціями, то можна було б навіть запропонувати альтернативний термін – патематонім (дгр. πάθημα, атос ‘подія, випадок’ в одному із значень + ὄνομα ‘ім’я). Слова ἔργον ‘подія, випадок, факт’ або τράῦμα ‘подія, випадок’ уже зарезервовані у своїх інших значеннях за термінами ергонім ‘власна назва ділового об’єднання людей’ та прагматонім = номен, товарний знак.

³ Зауважимо, що між російськ. тот год та укр. той рік є певна семантична відмінність. У першому випадку домінує узагальнена вказівка на більш віддалений рік, аніж минулий, тоді як в українському виразі домінують вказівка на попередній рік, пор. той рік > торік = минулого року. Не виключено, що тут позначився вплив польської мови: ten rok = цей рік (етимологічно ten того ж походження, що і той), від чого займенник той набув значення ‘ближчий до цього’.

рік тощо немає. У базовому образі вода може як *текти* так і *бігти*: пор. *Издалека долго / Течёт река Волга* (Л. Ошанін) та *Бежит река, в тумане таеет* (Є. Євтушенко). Семантичні відтінки щодо імпліцитних сем, стосовних характеру руху води та величини водного потоку в даному разі можна не враховувати. Це мало чим відрізняється від англ. *run*, німецьк. *Laufen*, франц. *course* 'біг' и *cours; courant* 'течія', ісп. *curso*, італ. *curso*, польск. *bieg*, угорськ. *folyás* та ін. – усі в тотожному співвідношенні *біг (хід) ≈ течія*.

У віднесеності до минулого виступає та ж сама модель, однак з меншим охопленням мов (особливо враховуючи також функціональний рівень): нім. *das abgelaufene Jahr*, ісп. *año transcurrido*, італ. *l'anno decorso* укр. регіон. *збіглий рік*, рос. *истекший год*, серб. *протекла година*, хорв. *protekla godina*, польск. *ubiegły rok*. Англійська та французька мови, судячи за лексикографічними даними, виявляють в даному разі орієнтацію на модель *останній рік* (англ. *last year*, франц. *l'année dernière*) і на модель *ходу, проходження* (англ. *past year*, франц. *l'année passée* = рос. *прошлый год*). Для французького та англійського прикладів джерело знаходиться у вульгарній латині – **passare* 'іти, обходити' (англійська форма є наслідком запозичення із французької мови).

Ця ж остання семантична модель '*рік, що йде*' виявляє себе стосовно наступного року і представляє його у плані наявності, а граматично – виражає цей план дієприкметниковими формами у теперішньому часі: англ. *the coming year*, нім. *das kommende Jahr*, російськ. *идуший (грядущий) год*, серб. *идућа година*, хорв. *iduća godina*, угорськ. *a jövő év*.

Дещо відхиляється з цього етимологічна картина з укр. *прийдешній (прийдущий)*. Це є утворенням від дієслова доконаного виду *прийти*, а доконаний вид, як відомо, не має форм теперішнього часу в українській мові і при цьому дієслова взагалі не утворюють дієприкметників майбутнього часу (це також стосується російської мови). Подібна ж історична аномалія спостерігається у польск. *przyszły* – за походженням це дієприкметник минулого часу з перфектним значенням (пор. рос. *он пришлый человек у нас*), тобто етимологічна форма представляє майбутній рік як такий, що вже наступив. А ще з семантичного погляду варто зауважити, що в усіх випадках зазначених мов у них з планом майбутнього не пов'язується образ *плинного року* – майбутній рік тільки *іде, наступає, наближається*.

З іншого боку, семантичний образ '*рік, що йде*' може в деяких випадках характеризувати як план майбутнього року, так і план минулого року: нім. *das kommende Jahr – das vergangene Jahr*, рос. *идуший (грядущий) год – прошлый (прошедший) год*, серб. (і хорв.) *идућа година – прошла година*, польск. *przyszły rok – przeszły (zeszły) rok*.

Отож постає питання про витоки усіх цих типологічних зближень. Вони, з одного боку, можуть бути наслідком незалежних семантичних процесів – *усе тече, усе міняється* сказано ще, як прийнято вважати, у Геракліта. Разом із тим є певні передумови припускати, що у слов'янських мовах для виразів типу *поточний рік* (із семантичним образом 'текти') тут міг мати місце вплив німецької мови, яка дала поштовх до калькування. На таку думку наштовхують кілька обставин. По-перше, в окресленому семантич-

ному полі відповідні німецькі вирази більш повно у порівнянні з англійським чи французьким матеріалом накладаються на слов'янський матеріал. По-друге, яскраво книжними є російські дієприкметники старослов'янського походження *текущий, истекающий* – отже вони могли виникнути як наслідок книжного калькування (пор. проте *грядущий, наступающий, уходящий* – також книжного характеру). По-третє, риси певної штучності походження несуть, як сказано вище, польська форма *przyszły* та українські форми *прийдешній* і особливо *прийдущий*. Нагадаємо, що форми на *-ущ-, -ющ-, -ащ-, -ящ-* старослов'янського походження вкрай не характерні для системи української мови (за кількома лексикалізованими винятками типу *трудящі*). По-четверте, тотожні семантичні образи притаманні також угорській мові, яка належить до іншої мовної сім'ї, а при тому зазнала значного тиску з боку німецької мови. Під час руху за оновлення угорської мови (*magyar nyelvújítás*) з кінця XVIII ст. вона позбавилася основної маси явних німецьких запозичень, але кальки позалишилися часто-густо.

Можливо, поштовхом до представлення у мові календарного року як *плинного, поточного* явища став розвиток у слов'ян фінансово-бухгалтерської справи при явному впливі німецької (разом із французькою та англійською) термінології на відповідну слов'янську термінологію. Для прикладу можна навести рос. і укр. *бухгалтер* як пряме запозичення з нім. *Buchhalter* (пор. англ. *bookkeeper*) при заст. нім. *Buchführer* 'бухгалтер', з якого походять польськ. заст. *księgowy*, угорськ. *könyvelő* (*könyv* 'книга', *el* 'очолювати, керувати'), заст. *könyvvezető* (*vezető* 'вожак'), сербськ. *књиговођа* – усі є кальками з німецького терміна. Між іншим, те ж саме нім. *Buchhalter* ще має ідеографічний синонімом *Rechnungsführer*, якому відповідають англ. *accountant*, франц. *comptable* та який калькований в рос. *счетовод*, сербськ. (і хорв.) *рачуновођа*, угорськ. *számlavezető* (*számla* 'рахунок', *vezető* 'той, що веде; вожак'). Щодо польської мови, то тут у цьому значенні запозичене нім. істор. *Rechenmeister* (у середні віки людина, що вчила рахунку) > польськ. *rachmistrz* = *księgowy*, а вже звідси походить кальковане укр. *рахівник*.

Отож у випадках типу *поточний рік* джерелом могли стати прив'язані до календарного року поняття і відповідні терміни укр. *поточний рахунок*, рос. *текущий счёт*, польськ. *rachunek bieżący*, сербськ. *текући рачун*, угорськ. *folyószámla* (*folyó* 'ріка', *folyás* 'течія', *számla* 'рахунок') – усі є кальками з нім. *laufende Rechnung* при відповідниках англ. *current account*, франц. *compte courant* (останнє виявляється в запозиченому рос. *контокорент*). Метонімічний зв'язок облікованого періоду (року в даному разі) із фінансовою діяльністю щільно поєднав обидва поняття, що давно сформульоване Б. Франкліном, першим американцем, який став іноземним членом Російської академії наук: *Time is money = Zeit ist Geld = час – це гроші, время – деньги* (із твору Б. Франкліна «Порада молодому купцю», 1748 р. [1, 65]).

ЛІТЕРАТУРА

1. Афонькин Ю. Н. Русско-немецкий словарь крылатых слов : Ок. 1200 единиц / Юрий Николаевич Афонькин. – Москва: Русский язык, 1990. – 288 с.
2. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Наталья Владимировна Подольская. – Москва : Наука, 1978. – 199 с.
3. Человеческий фактор в языке: Коммуникация, модальность, дейксис / Нина Давидовна Арутюнова, Татьяна Вячеславовна Булыгина, Андрей Александрович Кибрик, др. . – Москва : Наука, 1992 . – 282с.
4. Яковлева Е. С. Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия) / Екатерина Сергеевна Яковлева. – Москва : Изд-во «Гнозис», 1994. – 344 с.

REFERENCES

1. Afon'kin, Ju. N. (1990). Russko-nemeckij slovar' krylatyh slov: Ok. 1200 edinic. Moskva: Russkij jazyk.
2. Podol'skaja, N. V. (1978). Slovar' russkoj onomasticheskoj terminologii. Moskva: Nauka.
3. Chelovecheskij faktor v jazyke: Kommunikacija, modal'nost', dejksis. (1992). Nina Davidovna Arutjunova, Tat'jana Vjacheslavovna Bulygina, Andrej Aleksandrovich Kibrik, dr. Moskva: Nauka.
4. Jakovleva, E. S. (1994). Fragmenty russkoj jazykovoј kartiny mira (modeli prostranstva, vremeni i vosprijatija). Moskva: Izd-vo «Gnozis».

Стаття надійшла до редакції 18. 03.2015